

POTENCIJALI ZA RAZVOJ TURIZMA: PLANINE HAJLA, ŠTEDIM I RUSULIJA (PROKLETIJE)

POTENTIALS FOR TOURISM DEVELOPMENT: MOUNTAINS HAJLA, ŠTEDIM I RUSULIJA (PROKLETIJE)

Halil Kalač*

SAŽETAK

Crna Gora (Montenegro) država Zapadnog Balkana, posjeduje ogromne potencijale za razvoj turizma. Na sjeveru njene teritorije nalaze se potencijali za razvoj planinskog turizma. Jedan od resursa je i planinski kompleks Prokletije, dio koji se proteže na teritoriji Crne Gore. Cilj ovog rada je da prikaže turističke potencijale dijela crnogorskih Prokletija, planina Hajla, Štedim i Rusulija, sa aspekta njihove valorizacije, izgradnje turističke infrastrukture i kapaciteta, kao i mogućnosti saradnje sa investitorima, a u cilju izgradnje turističkih kapaciteta na tom prostoru. Prokletije čine više planinskih lanaca u graničnom prostoru između Crne Gore, Kosova i Albanije. Formirane su na dodiru Dinarida i Šarskih planina. Osnovni pravac pružanja je jugozapad-sjeveroistok. U reljefu dominiraju dugačka planinska bila, često međusobno razdvojena dubokim dolinama. Planinski masiv Prokletije nazivaju se „Alpi na jugu Evrope“ i „Crnogorski Alpi“. Predmet ovog istraživanja su potencijali za razvoj planinskog turizma na planinama Hajla (2.403m), Štedim (Ahmica 2272m) i Rusulija (2382m). Turistički potencijali ovih planina izazivali su, a posebno danas, interesovanje istraživača i ljubitelja planinskog turizma. Najznačajni rezultati istraživanja do sredine prošlog vijeka prikazani su u studiji „Analiza mogućnosti i problema razvoja zimskog turizma u Jugoslaviji“, OECD, 1968. godine. Sedamdesetih godina prošlog vijeka nastavljena su istraživanja ovog resursa koja su sadržana u studiji „Potencijali za razvoj planinskog turizma u Opštini Rožaje“

(Hubert, Černe, Kalač, Beloica, 1979). Detaljna i sveobuhvatna istraživanja ovog područja, nastavljena su poslije sticanja nezavisnosti Crne Gore 2006. godine. Na državnom i lokalnom nivou donijeta su strateška planska dokumenta i program razvoja turizma ovog područja.

Strategijom, planovima i programom razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori, definisani su strateški i programski pravci razvoja područja Prokletija. Ovo područje svrstano je u Klaster 5 turizma Crne Gore. Prema raspoloživim potencijalima, razvoju potražnje i konkurentskog položaja, izvršena je procjena opravdanosti razvoja turističke ponude Hajla, Štedim i Rusulija kao rizorta. Na taj način ova destinacija treba da postane jedan od turističkih centara na sjevernom području Crne Gore. Opština Rožaje. Na osnovu strateških planskih i programskih opredjejenja na nivou Crne Gore, opština Rožaje definisala je ciljeve, pravce i sadržaje razvoja planinskog turizma na ovom području. Na prostoru Hajla, Štedim i Rusulija nalaze se izvanredni skijaški potencijali za više od 15.000 skijaša dnevno, sa konstatacijom o skijaškim potencijalima za neograničen broj skijaša dnevno na međusobno povezanom prostoru ovih planina. Programima razvoja turizma na ovom području predviđena je mogućnost ulaganja kredibilnih investitora, radi obezbjeđenja finansijskih sredstava za izgradnju turističkih kapaciteta rizorta.

Ključne riječi: planinski turizam, rizort, Crna Gora, Kosovo, Prokletije, Hajla, Štedim, Rusulija, Rožaje

* - Fakultet za menadžment i poslovnu ekonomiju Univerziteta u Travniku

Keywords: *mountain tourism, resort, Montenegro, Kosovo, Prokletije, Hajla, Štedim, Rusulija, Rožaje*

ABSTRACT

Montenegro, state of the Western Balkans has enormous potential for tourism development. In the north of its territory there are potentials for the development of mountain tourism. One of the resources is also the mountain chain Prokletije, which extends over the territory of Montenegro. The aim of this paper is to present the tourist potentials of part of the Montenegrin mountains Prokletije, Hajla, Štedim i Rusulija, from the aspect of their valorisation, construction of tourist infrastructure and capacities, as well as the possibilities of cooperation with the neighbouring state of Kosovo in order to build tourist capacities in that area. They were formed between Dinarides and Šar mountains. Their main direction is the southwest-northeast. The relief is dominated by a long hill, often separated by deep valleys. The Prokletije mountain is also called "the Alps in the south of Europe", "the Montenegrin Alps". The subject of this research is the potential for the development of mountain tourism on the Hajla (2403m), Štedim (Ahmica 2272m) and Rusulija (2382m). The tourist potentials of these mountains have sparked the interest of researchers and mountain tourism lovers. The most important results of the research by the middle of last century were shown in the study „Analysis of possibilities and problems of the development of winter tourism in Yugoslavia”, OECD, 1968.“ During the seventies of last century the research was continued and published in the study “Potentials for the development of mountain tourism in Municipality of Rožaje” (Hubert, Černe, Kalač, Beloica, 1979). Detailed and comprehensive research in this area continued after Montenegro gained independence in 2006. At the state and local level, the strategic and planning documents and program of development of

this area have been adopted. Kosovo, which became an independent state in 2008, plans the development of mountain tourism in the border part of these mountains.

The strategy plans and program of mountain tourism development in Montenegro defines the strategic and program directions of the development of Prokletije area. This area is classified in the Tourism Cluster 5 of Montenegro. According to the available potentials, the development of demand and competitive position, the feasibility of the development of Hajla, Štedim and Rusulija tourist offer as resorts was assessed. In this way, this destination becomes one of the tourist centres in the northern region of Montenegro. The municipality of Rožaje, where the mentioned mountains are located, is in the northeast of Montenegro. Based on the strategic, planning and program definition at the level of Montenegro, the municipality of Rožaje defined the goals, directions and contents of the development of mountain tourism in its area. In the area of Hajla, Štedim and Rusulija, there are extraordinary skiing potentials for more than 15,000 skiers per day, with an indication of the skiing potential for an unlimited number of skiers per day. Tourism development programs in this area foresee cross-border co-operation with the possibility of investing by the credible investors, in order to provide financial resources for building tourist capacities of the resort.

UVOD

Opština Rožaje¹ je krajem sedamdesetih

1 Opština Rožaje se nalazi na sjeveroistoku Crne Gore, graniči se sa opštinom Tutin (Srbija) i opštinom Peć (Kosovo). Opština Rožaje je vezana sa gore pomenutim Opštinama magistralnim putnim pravcima. Najbliži aerodrom prema kojem gravitira Rožaje je na udaljenosti od oko 100 km, a nalazi se u Podgorici, a najbliža željeznička mreža sa kojom smo povezani udaljena je 65km i nalazi se u Bijelom Polju. Po zadnjem popisu u opštini Rožaje živi 23.000 stanovnika. Ukupna površina teritorije opštine Rožaje je 43.200 ha. Osnovne privredne grane na kojima se temelji razvoj rožajske ekonomije su turizam, poljoprivreda, drvoprerađiva i šumarstvo. Sedište opštine je gradsko

godina prošlog vijeka počela istraživanja potencijala za razvoj planinskog turizma na prostoru planinskog kompleksa Prokletija², na planinama Hajla, Štedim i Rusulija. Krajem sedamdesetih godine prošlog vijeka istraživanja su počela tragom sudije „Analiza mogućnosti i problema razvoja zimskog turizma u Jugoslaviji“, OECD, 1968.³. U pomenutoj studiji prostor Hajle, Štedima i Rusulije definise se kao jedan od najveći potencijal za razvoj planinskog turizma ne samo u Crnoj Gori nego i na prostoru regiona. Studija sadrži podatak da na tom prostoru postoji realni skijaški potencijal za najmanje 15.000 skijaša dnevno, uz konstataciju da postoje potencijali za neograničen broj skijaša dnevno u infrastrukturnoj povezanosti ovih terena. Opština Rožaje uočila značaj planinskog turizma za njen razvoj, pa je preduzeće „Gornji Ibar“ Rožaje, kao nosilac razvoja turizma u opštini nastavilo sa istraživanjima planina Hajla, Štedim i Rusulija. Istraživanje je 1979. godine obavio istraživački tim (Hubert, Černe, Kalač, Beloica, 1979) koja su sadržana u studiji: „Potencijali za razvoja planinskog turizma u Opštini Rožaje“. Pomenuti ekspertski tim definisao je potencijale i priavce razvoja planinskog turizma na području planina Hajla, Štedim i Rusulija⁴. U procesu istraživanja izvršeno je definisane su ekspozicija i homologizacija staza za skijanje i ostale sportove na tom prostoru. Pomenuta istraživanja bila su naselje Rožaje. Rožajsko područje geografski se prostire između 42° i 45' I 42° I 59' sjeverne širine i 17° i 41' i 18° istočne geografske dužine. Na njenom području su crnogorske Prokletije, a u neposrednom susjedstvu su joj jugozapadna Srbija i Kosovo pa ovaj kraj predstavlja tromedju. Grad rožaje nalazi se na 1006 m nadmorske visine. (<http://www.rozaje.me>).

2 Planinski lanac Prokletija između Crne Gore i Kosova dug je 70 km. Pogranničnim Prokletijama pripadaju planine Hajla (2.403 m), Štedim sa vrhom Ahmica (2272m) i Rusulija (2382). Prokletijama pripadaju i druge planine kao što su Bogičevica (2.502 m), Koprivnik (2.460 m), Mokra planina (2.110 m).

3 Analiza mogućnosti i problema razvoja zimskog turizma u Jugoslaviji, OECD, 1968.g.

4 Hubert S, Černe J, Kalač H, Beloica R: Potencijali za razvoja planinskog turizma u Opštini Rožaje, RO „Gornji Ibar“, 1979. Rožaje.

osnov za izradu dugoročnih planova razvoja planinskog turizma u opštini Rožaje. Strateški dokumenti za razvoj planinskog turizma u Crnoj Gori i opštini Rožaje⁵ danas, definisali su razvoj destinacije Hajla, Štedim i Rusulija u periodu do 2032. godine. Na osnovu Prostornog plana Crne Gore do 2020.godine i Prostorno urbanističkog plana opštine Rožaje do 2034, godine urađen je dokument „Lokalna studija lokacije Hajla i Štedim“ kojim se definisana ova turistička destinacija kao rizort. Planski period izgradnje turističke destinacije Hajla, Štedim i Rusulija je do 2034. godine.

POTENCIJALI I KARAKTERISTIKE PLANINA HAJLA, ŠTEDIM I RUSULIJA

Plansko područje Hajle, Štedima i Rusulije spada u visokoplaninski predio / subalpski i alpski pojas sa subalpskim šumama, pašnjacima i aktivnim katunima/. Područje je u prostornoj vezi sa okolnim planinskim grebenima istočnog kraka vijenca Prokletija, sa vizurama ka brdsko-dolinskom predjelu doline Ibra ka sjeveru, kao i Metohiji, ka jugu. Prostor Hajle bogat je visokoplaninskim grebenima i liticama, kao i šumovitim zonama koje se spuštaju ka Ibarskom slivu, a na istoku on prerasta u visokoplaninsku visoravan Štedim, pružajući se ka Rusuliji i Žlijebu⁶.

Planinski tip predjela obuhvata više subalpske zone. Karakterišu ga široko rasprostranjene livade, pašnjaci i mozaično raspoređeni šumski kompleksi, tako da je izuzetno bogat zelenilom. Visokoplaninski tip predjela obuhvata prostore planinskih grebena, vrhova i litica. Poklapa se sa zonom gornje šumske granice i golih planinskih vrhova. Karakteriše se travnatim zajednicama

5 Prostorni plan Republike Crne Gore do 2020g., Prostorn urbanistički plana opštine Rožaje do 2020.g, Program razvoja planinskog turizma u Crnoj Gori do 2020.g., Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020., Strateškog plana razvoja opštine Rožaje 2014-2020.g.

6 Hubert Š., Černe J., Kalač H., Beloica R.: 1979, Potencijali za razvoja planinskog turizma u Opštini Rožaje, izdavač RO „Gornji Ibar“, Rožaje

koje postepeno prelaze u kamenjare, a na najvišim vrhovima Hajle i Ahmice javljaju se i snježnici, koji se dugo zadržavaju, s obzirom na osojnost padina.

S obzirom da se na više lokacija/zona planira izgradnja i uređenje turističke infrastrukture, u cilju zaštite autentične slike područja, neophodno je da se, prilikom svih intervencija u prostoru, što više očuvaju prirodni ekosistemi i karakteristični strukturni elementi pejzaža.

Turistički razvoj će svakako doprinijeti afirmaciji pejzažnih vrijednosti prostora kroz očuvanje i unaprijeđenje dominantnih strukturnih elemenata predjela, pri čemu će pejzažno oblikovanje izgrađenih zona morati biti takvo da obezbjeđuje i njihovo integrisanje sa prirodnim okruženjem. Zahvati trebaju biti planirani tako da se izbjegnu veće promjene u predjelu, odnosno da se svedu na najmanju mjeru.

Koncept pejzažnog uređenja treba da se bazira na: zaštiti šumskih površina, livada i pašnjaka, očuvanju karaktera predjela, funkcionalnom zoniranju zelenih i slobodnih površina, usklađivanju kompozicionog rješenja zelenila sa namjenom površina.

Pored očuvanja i unapređenja visokoplaninskih pašnjaka i livada i prostranih šumskih kompleksa u što je moguće većoj mjeri, u sklopu turističkih cjelina obezbijediti zaštitu prostora.

PRIRODNE KARAKTERISTIKE PROKLETIJA: HAJLA, ŠTEDIM I RUSULIJA

Planina Hajla čini južnu granicu rožajske kotline prema Kosovu. Reljef karakterišu brojni vrhovi iznad 2000mnm, kanjoni i klisure planinskih rijeka, brojne i visoke četinarske šume i planinski pašnjaci. Najviši vrh Hajle je 2403mnm. Ispod Hajle nalazi se veća zaravan, pašnjačko područje Brahimbreg (1810 mnm), s izvorom vode i stočarskim stanovima. Od Bandžova prema Brahimbrijegu, Biser vodi i Dermandolu, planinarske i ostale staze prolaze kroz predivnu šumu smrče i molike, preko subalpskih i alpskih pašnjaka,

kroz polja borovnica, planinskih ruža, raznovrsnog cvijeća i ribizle i preko cvjetnih kamenjara i stijena.

Zbog smjera pružanja Hajle vodeni tokovi teku sa planine u dva glavna smjera, prema sjeveru i prema jugu. U podnožju planine oni se ulivaju u dvije rijeke, Ibar na sjeveru i Pečka Bistrica na jugu, koje pripadaju dvema različitim rječnim slivovima: crnomorskom (svi vodotoci sa sjevernih obronaka Hajle, ulivaju se u Ibar), te jadranskom (svi vodotoci s južnih obronaka Hajle, ulivaju se u Pečku Bistricu).

Štedim je planinska visoravan u kojoj se visinom i ljepotom ističe vrh Ahmica 2271 mnm. Štedim se nalazi između planina Ahmice, Žljeba i Rusulije i koja se proteže od 1700 do 2000 mnm, pretežno pašnjačkog tipa sa obodima krečnjačkih stijena.

Kao veza između planinskih grebena Hajle i Žljjeba predstavlja izvanrednu lokaciju za razvijanje i korišćenje aktivnih planinskih sportova, odnosno razvijanje planinsko-seoskog i eko-turizma.

Tokom zime ove predjele pokrivaju ogromne sniježne padine sa par metara snijega i izvanredne su za korišćenje zimskih sportova, a posebno za turno skijanje i hodanje na krpljama. Kao pogranična zona je veoma pogodna za odvijanje prekograničnih aktivnosti i realizovanje različitih projekata. Pogodnosti okruženja, opšti pejzaž, zelenilo, šume, klima, bogatstvo voda i klima su osnov za turističku valorizaciju ovog prostora. Planskim rješenjem, treba predvidjeti intervencije na cjelokupnom prostoru, kojima će se sanirati i oplemeniti prostor i ambijentalno formirati u jedinstvenu cjelinu sa adekvatnom komunalnom opremljenošću.

Klima i njene specifičnosti

Klimatske karakteristike ovog područja uslovljene su djelovanjem klimatskih faktora, kao što su visoke planine, pravac pružanja planina, riječne doline i kotline i smjer njihovog pružanja, tako da je na ovom prostoru dominantna klima: HUMIDNA 3 i

4 MEZOTERMALNA 17.

U Rožajama su ljeta srednje dužine, osim na visokim planinama, gdje su kratka i svježja. Suva su i sunčana sa smanjenim obimom padavina, sa dnevnim visokim temperaturama vazduha i svježim i prohladnim noćima. Zime su duge i hladne naročito na planinama, sa dosta velikim sniježnim pokrivačem, koji se dugo zadržava. Na visokoplaninskom području Hajle i Štedima i u dubokim udolinama vlada kontinentalna klima planinsko-alpskog tipa. Ovu klimu obilježavaju hladne i duge zime i blaga, ponekad i svježja ljeta sa čestim svježim noćima⁸.

Temperatura vazduha. Za grad Rožaje srednjomjesečne najniže temperature su u januaru -4.500 C, a najviše u julu 15.500C, a srednja godišnja temperatura iznosi 6.300C. Za područje Hajle i Štedima za zadnjih pet godina odnosno za period 2013-2017. srednjomjesečne najniže temperature su u januaru -7.000C a najviše u julu 14.000C, a srednja godišnja temperatura iznosi 3.300C. Na osnovu podataka Zavoda za hidrometeorologiju i seizmologiju Crne Gore u toku 2016. godine, odstupanje srednje temperature vazduha u Rožajama je bilo iznad vrijednosti klimatske normale (1961-1990.) i kretala se do 3.10C toplije od klimatske normale. Na skali najviših vrijednosti 2014. godina je bila najtoplija na području Rožaja i srednja temperatura vazduha je iznosila 10.20C (9.40C , 2012., 9.60C , 2013., 9.70C , 2015. i 2016.). Srednja godišnja relativna vlažnost vazduha u Rožajama iznosi 77,3 %. Najveća je u mjesecu januaru 84,6 %, a najmanja u avgustu 70,7%⁹.

Oblačnost i insolacija. Oblačnost zavisi od promjene temperature i vlažnosti vazduha, a utiče na insolaciju, radijaciju Zemlje i na temperaturu vazduha. Veća oblačnost smanjuje insolaciju i izračivanje toplote

7 Strateški plan razvoja opštine Rožaje (2014-2020).

8 Lakušić R., Vučković M., Markišić H. 1985. Specifičnosti Prokletija, Prokletije, Zaštita i unapređenje plavskog dijela Prokletija, Republički zavod za zaštitu prirode, Titograd.

9 Strateški plan razvoja opštine Rožaje (2014-2020).

sa zemlje. Vedri dani imaju veće dnevno kolebanje temperature vazduha, a oblačni dani manje. Na planinskim vrhovima ranojutarnje magle i sumaglice su česta pojava.

Padavine (sniježni pokrivač). U Rožajama prosječna godišnja visina padavina iznosi oko 900 mm. Najveću količinu padavina ima mjesec maj 111,3 mm, a najmanju avgust 49,4 mm. U Rožajama je količina padavina izmjerena u 2016. godini iznosila 1100 lit/m², kišnija je bila 1996. godina sa količinom od 1237 lit/m² i 1979. godina sa količinom od 1143 lit/m²¹⁰. Planine Hajla i Štedim po količini padavina bliže su susjednoj planini Rusoliji nego naselju Rožaje, a ona obiluje sa velikim količinama padavina naročito zimi, kojih prosječno godišnje ima preko 2000mm. Na Hajli i Štedimu nije rijetka ni pojava padanja snijega u ljetnim mjesecima (VII i VIII), ali obilnije sniježne padavine sa sniježnim pokrivačem, treba očekivati tek nakon X mjeseca. Uobičajeno razdoblje sa sniježnim pokrivačem na planini je između X i IV mjeseca. Prosječna visina sniježnog pokrivača (ne računajući sniježne namete) je vrlo često 1 do 2 metra. Zimi su obično zavijani i neprohodni glavni prevoji i brdski putevi na planini, stanje koje može potrajati do duboko u proljeće i do V mjeseca. Snijeg se duže zadržava na sjevernim padinama i u dijelovima planine pokrivenim gustim šumama. Tokom godine, padavine su neravnomjerno raspoređene. One su najobilnije u proljećnim i ljetnjim mjesecima i ponekad mogu trajati danima. Generalno, ljeta su kratka i kišovita, padavine su tada nešto manje nego u proljeće, ali one mogu biti vrlo obilne i često praćene gradom.

Vjetrovi. Vjetrovi na ovom području mogu biti vrlo jaki, ali obično ne traju dugo. Najhladniji je, posebno zimi, sjeveroistočni vjetar, koji dolazi iz obližnjih planinskih područja iz unutrašnjosti. Važno je napomenuti da se sjeverno od Hajle i Rožaja nalazi Pešterska visoravan, koja je jedno od najhladnijih područja u ovom dijelu Evrope

10 <https://www.researchgate.net/...Strateski-plana-razvoja-opstine-Rozaje/.../Copy-of-Stra...>

s maksimalno izmjerenim minimalnim vrijednostima temperature od oko - 400 C. Pešter je prirodni hladnjak, koji se nalazi samo 20-ak kilometara sjeverno od Rožaja. Nakon marta preovladavaju južni vjetrovi, te zapadni, koji duvaju preko Hajle i Cmiljevice i donose vlagu, blaže temperature, kišne oblake, vrijeme koje pogoduje otapanju preostalog zimskog snijega. Dio snijega zadržava se u dublje provalije gdje ostaje sve do ljeta. Statistički gledano, najveću učestalost imaju: zapadni (22%), istočni (9%), jugozapadni / sjevernoistočni (3%), jugoistočni (3%), a najmanju sjeverni i južni vjetrovi (12%). Sjeverni i južni vjetrovi, su najmanje zastupljeni. Za neposrednu okolinu grada, karakteristični su i lokalni vjetrovi: danik i noćnik. Javljaju se preko ljeta uslijed nejednakih temperatura i razlike u zagrijavanju između podgorine i visokih predjela. Prvi, danik, piri ka Prokletijama i prenosi im topliji zrak, a drugi, noćnik, sa njih naniže kao, čist i svjež.

Kvalitet snijega. Skijanje na suncu jeste kvalitet ali ukoliko je snijeg ljepljiv i "mek" uslijed intenzivnog sunčevog zračenja, skijaši će slijediti uslove snijega, skijajući se na istoku tokom jutra, a na zapadu u podne i poslije podne.

Klima i insolacija. Klima, uključujući temperaturu, vlažnost, padavine, vjetar itd. je veoma važan element u procjeni izvodljivosti razvoja potencijalnog planinskog centra. Za planinske predjele planskog područja nadmorske visine iznad 1500 m - karakteristična je sniježno šumska klima sa dugim hladnim zimama i oblastima gdje se sniježni pokrivač zadržava tokom cijele godine. Adekvatna akumulacija snijega je od suštinskog značaja za uspješno planiranje ski područja. Rožaje nije karakteristično po maglama, već klasičnoj oblačnosti ili vedrini. Područje u prosjeku ima veliki broj sunčanih dana (oko 300 dana sija sunce, a samo 65 dana je bez sunca), malu oblačnost i rijetke su magle. Južne ekspozicije su sunčanije od sjevernih, a osunčavanje je najduže preko ljeta, odnosno juna, jula i avgusta. Sijanje sunca (insolacija) je oko 1500 časova godišnje,

(ili oko 4 časa dnevno) što je za planinske krajeve znatna vrijednost. Ova karakteristika je skoro idealna za iskorišćavanje sunčeve energije, u svim oblicima. Nekih godina, zavisno od učestalosti vjetrova, planinska područja imaju više vedrih dana od nižih oblasti. Područje u prosjeku ima veliki broj sunčanih dana, malu oblačnost i rijetke su magle. Stoga je opšta ocjena da klimatske prilike u ovom području izuzetno pogoduju razvoju turizma¹¹.

Sunčeva radijacija. Količina sunčevog zračenja koje utiče na površinu varira u zavisnosti od nadmorske visine, nagiba terena, ekspozicije i insolacije. Topografsko zasjenjivanje smanjuje temperaturu u blizini zemlje što uzrokuje da snijeg duže traje; ugao pod kojim sunce pada na zemlju utiče na procenat topljenja snijega. Čak i male promjene u ekspoziciji mogu prouzrokovati značajne razlike u zagrijavanju površine.

Kvalitet vazduha. Rožajsko podneblje nema značajnijih stacionarnih izvora zagađenja vazduha, ako se izuzmu kućna ložišta, koja kao ogrijevni materijal koriste drvo, pa njihovi nus produkti ne sadrže (ili u tragovima sadrže) okside sumpora i azota, a isti su CO₂ neutralni. Sadašnje aerozagađenje ovog podneblja se odnosi na saobraćaj, kao najznačajniji mobilni izvor zagađenja vazduha. Pošto u Rožajama nema hemijske, metalne (crne i obojene) termoenergetske, industrije građevinskog materijala, te industrije celuloze i papira, to u Rožajama nema kontinuiranog aerozagađenja o čemu najbolje govori sasvim rijetka pojava magle.

Flora i vegetacija, fauna i biodiverzitet

Plansko područje Hajle, Štedima i Rusulije odlikuje se posebnom ljepotom, raznovršnošću i bogatstvom flore koje karakterišu rijetko naseljeni planinsko - stočarski predjeli koji obiluju zelenim pejzažima: šumama, pašnjacima, zdravom planinskom klimom, bistrim izvorima, prekrasnim rječnim dolinama, atraktivnim

11 <https://www.researchgate.net/...Strateski-plana-razvoja-opstine-Rozaje/.../Copy-of-Stra...>

stočarskim kućicama i odličnim skijaškim terenima pokrivenim snijegom po nekoliko mjeseci.¹²

Na planinama rožajskog kraja rastu mnoge rijetke, endemične i reliktnne biljke: runolist, blečićeva vulfenija, šilićeva slatkovina (endem Hajle), penterov jedić, pančićev kostolom, alpski zvjezdan, šarski kostolom, ljupka ljubičica, žuta lincura, albanski ljiljan, apeninski petoprst, dinarski dimak, bugarski blaženak i brojne druge. U kanjonu Košutanske Grlje, nedaleko od Bandžova, raste veoma interesantna biljka, tercijarni relik, s ramondija (Ramonda). Zbog svoje ljepote, značaja, rijetkosti ili ugroženosti ove biljke se nalaze pod zaštitom države.

Hajla i Štedim nalazi se u području u kojem su zastupljene Subalpska šuma smrče *Piceetum excelsae subalpinum* s lat., Klekovina bora krivuljara *Pinetum mughi* s. lat., Montana šume smrče *Piceetum excelsae montanum* s.lat., kao i Šuma molike *Pinetum peuces* s lat.(prema Vegetacijskoj karti Crne Gore, postojeće stanje /Prostorni plan Crne Gore do 2020g./pregledna karta 12).¹³

Najznačajniju vrstu biljnih zajednica i vegetacionog pokrivača u Rožajama predstavljaju šume. Zbog velikih visinskih razlika između najniže i najviše tačke (maksimalno 1.630 m), vegetacija je zonalno raspoređena na rožajskim planinama. Od podnožja ka vrhovima smjenjuju se različiti tipovi vegetacije, počev od submediteranskih kserotermnih šikara do subnivalne vegetacije oko snježanika na Hajli i drugim planinama. Stepennost šumovitosti Rožajskog kraja je visok i znatno je iznad državnog prosjeka. Posebna vrijednost rožajskog kraja su ljekovite, jestive i aromatične biljke i gljive. Registrovano je preko 300 biljnih vrsta ljekovitih biljaka koje se u farmakologiji označavaju kao ljekovite: hajdučka trava, uva, divlji duhan, kim, đurđevak, bukva, jasen, lincura žuta, kantarion, bunika, kleka, crni sljez, kamilica, gorka deteljina, gladiševina, jorgovan,

vimenjak, malina, zova, lipa, borovnica, čemerika, divizma, dan i noć i dr.¹⁴

Jestive biljke mogu se koristiti kao povrće, začini i voće, izvor biološki visokovrijedne i hemijski nezagađene hrane: samoniklo voće (lijeska, drijen, jagoda, divljaka, kruška, trešnja, trnjina, ribizla, kupina, malina, borovnica), zeljaste jestive biljke (sedmolist, kozlac, krasuljak, vodopija, medveđa šapa, graholika, divlja nana, kaćun, štavalj, kostriš, maslačak, kopriva...) i začinske biljke (sporiš, lukovi, kim, bradavičak, majčino zelje, divlja nana, divlji čaj, majčina dušica)¹⁵.

Medonosnih biljaka ima u svim kopnenim ekosistemima i u svim vegetacijskim pojasevima. Med od njih je visokog kvaliteta: drveće (jela, klen, gorski javor, breza, grab, bukva, jasen, smrča, munika, molika, bijeli bor), grmovi (drijen, lijeska, glog, šipurak), zeljaste biljke (čičak, divlji duhan, konjski rep, crni sljez). Najvažnije vrste pečurki na planinama oko Rožaja su: poljski šampinjon, livadski šampinjon, anis šampinjon, biserka, crni vrganj, mrežasti vrganj, žuti vrganj, velika puhara, šumska puhara, stožasti smrčak, visoki smrčak, pravi smrčak, bukovača, slinavka, kestenjasti vrganj i dr. Najveću komercijalnu vrijednost za ovo podneblje imaju: vrganj, lisičarka i smrčak. Životinjski svijet na teritoriji Rožaja odražava opšte osobenosti ovog dijela Crne Gore. Zec, lisica, jazavac, kuna zlatica, vjeverica, srna, vuk, medved, divokoza i divlja svinja su stanovnici ovog prostora. Divlji golub, jrebica, tetrijeb, veliki tetrijeb, soko, ptice pjevačice, suri orao su najzastupljenije vrste ptica.

Rožajske rijeke nastanjuju slijedeće vrste riba: potočna pastrmka i mladica, lipljan i potočna mrena. Staništa riba su ugrožena nepropisnim ribolovom, zagađenjem voda organskim i neorganskim materijama, devastacijim vodotoka i sl. Veći dio faune ugrožen je, prije svega, od strane čovjeka (ilegalni lov, uništavanje staništa,

12 Markišić H. 2002. Ekosistemi rožajskog prostora, Priroda Rožaja, Centar za kulturu, Rožaje.

13 www.rozaje.me/wp-content/uploads/.../Hajla-i-Stedim-Nacrt-TEKSTUALNI-DIO.pdf

14 <https://www.researchgate.net/...Strateski-plana-razvoja-opstine-Rozaje/.../Copy-of-Stra...>

15 Urbanističko prostorni plan do 2020 opštine Rožaje

eksploatacija šuma, izgradnja šumskih puteva, nedostatak rezervata za određene vrste, odsustvo organizovanog prehranjivanja u zimskom periodu i sl.)¹⁶.

Hidrogeološke karakteristike

Geološki sastav, tektonski sklop i geomorfološke odlike terena usloveli su karakteristične hidrogeološke odlike terena na području Hajla, Štedim i Rusulija i isto se nalazi u području terena sa akfiferima kaverozne poroznosti kao dominantnog terena i terena praktično bez akfifera. U neposrednoj blizini planskog područja na sjeveroistočnim obroncima planine Hajle izvire Ibar na koti 1.760 mnm. Glavne pritoke su Županica, Lovnička rijeka, Ibarac, Grahovska, Bukovačka, Baltotska i Bačka rijeka. Oblik sliva Ibra do hidrološke stanice Bač je lepezast sa prilično razvijenom hidrografijom i izraženim mogućnostima za brzo formiranje poplavnih talasa. Površina sliva Ibra do H.S. Bač iznosi 413,6 km², a dužina toka Ibra je 273,8 km. Osmatranja i mjerenja na Ibru pored HS Bač vršena su i na HS Rožaje, ali sa prekidima, da bi 2015. god. bila ponovo obnovljena. Ostali vodotoci koji gravitiraju na području su: Bjeluha, Morača, Bukeljka, Lazanjka, Ibarac i ostali sezonski potoci.¹⁷

Izvorišta (izvori). Na prostoru opštine Rožaje, evidentirana su izvorišta-izvori, odnosno njihov naziv, pripadnost sliva, koordinatna pozicija, nadmorska visina, kapacitet. Ovaj hidrološki resurs je važna, egzistencijalna i razvojna komponenta ovog prostora (voda za piće) te se u nastavku daje kvantitativni prikaz svih izvora na području Hajle i Štedima.¹⁸

Područje Hajle i Štedima u širem geografskom smislu možemo posmatrati

kao dio sjeveroistočnih Prokletija, prostire se uz granicu Srbije, Kosova i Crne Gore, preciznije leži između izvorišta rijeke Ibar i Rugovske klisure na Kosovu¹⁹.

DOKUMENTACIONE OSNOVE NA KOJIMA SE TEMELJI RAZVOJ PLANINSKOG TURIZMA NA PODRUČJU HAJLA, ŠTEDIM I RUSULIJA

Dokumenti na kojima se utemelji razvoj planinskog turizma na ovom području

Crna Gora svoj razvoj definisala je Strategijom razvoja do 2020. godine, Programom razvoja turizma do 2020. godine, kao i lokalnim planskim dokumentima. Osnovni cilj razvoja definisan ovim dokumentima je da Crna Gora postane turistička destinacija u skladu sa principima i ciljevima održivog razvoja koji su definisani agendama²⁰, poveljama²¹,

19 www.rozaje.me/wp-content/uploads/.../Hajla-i-Stedim-Nacrt-TEKSTUALNI-DIO.pdf

20 U Agendi 21 (1992), na konferenciji u Rijuu donešen je koncept održivog razvoja na globalnom nivou. Koncept održivog razvoja traga za građanskim pravima i blagostanjem za sve. On sadrži tri dimenzije: ekonomsku (što optimalnije korišćenje svih resursa), ekološku (utvrđivanje gornje granice upotrebe svih neobnovljivih resursa) i socijalnu (relativno ujednačena raspodjela svih resursa).

21 Nova Atinska povelja 1998.g.

Kod planiranja jednog naselja treba voditi računa o okviru, lokalizaciji, društvenom kontekstu i glavnim resursima sektora. Drugi faktori o kojima treba voditi računa su: reljef, klima, postojeće i predhodne strukture, zelenilo, kulturne i istorijske karakteristike, kao i administrativne granice.

Povelja o narodnom graditeljskom nasleđu, Meksiko, ICOMOS, 1999.

Principi: Čuvanje graditeljskog nasleđa se mora vršiti sa multidisciplinarnom stručnošću i uz prepoznavanje neizbežnosti promjena i razvoja, kao i uz poštovanje uspostavljenog kulturnog identiteta zajednice. Savremeni rad na narodnim građevinama, grupacijama građevina i naseljima treba da poštuje njihove kulturne vrijednosti i njihov tradicionalni karakter.

16 Markišić H. 2002. Florističke i vegetacijske karakteristike rožajskog prostora, Priroda Rožaja, Centar za kulturu, Rožaje: 240-354.

17 Strateški plan razvoja opštine Rožaje (2014-2020), Urbanističko prostorni plan do 2020 opštine Rožaje

18 Strateški plan razvoja opštine Rožaje (2014-2020), Urbanističko prostorni plan do 2020 opštine Rožaje

protokolima²² i sporazumima²³ na svjetskom nivou.

Na sjeveru Crne Gore pomenutim dokumentima, na pomenutom prostoru definisan je Klaster 5. Pečat Prokletijama daju planine Hajla, Štedim i Rusulija u Rožajama. Očuvana je prirodna ljepota i tajanstvena divljina područja planina Hajla, Štedim, što može predstavljati konkurentsku prednost u budućem razvoju turizma, u kojem bi prioritetno trebalo razvijati programe:

- planinarenje, pješaćenje, život u prirodi, škole zdravog života,
- alpinizma, adrenalinskih sportova zimi i ljeti, sportske kampove,
- planinski wellness na bazi fizičke i psihičke relaksacije i duhovne ravnoteže,
- eko-ruralne sadržaje sa etnografskim priredbama.

Strateškim planom razvoja opštine Rožaje 2014-2020²⁴ definisani su strateški programski pravci razvoja planinskog

22 Protokol u Kjotu je dogovor između zemalja širom svijeta o smanjenju emisija onih gasova koji doprinose efektu "staklene bašte", pod okriljem Konvencije Ujedinjenih Nacija o Klimatskim promjenama. Zemlje potpisnice ovog protokola su se obavezale da će smanjiti emisiju ugljen-dioksida i pet drugih gasova koji doprinose efektu "staklene bašte". Ovaj protokol trenutno je potpisalo više od 160 zemalja širom svijeta (koje emituju više od 55% štetnih gasova).

23 Sporazum o klimatskim promjenama, Pariz 2016. Skoro 200 zemalja potpisnica sporazuma moraće da počne sa realizacijom planova o smanjenju emisije gasova. To znači da će skoro 200 zemalja potpisnica sporazuma morati da počne sa realizacijom planova o smanjenju emisije gasova sa efektom staklene bašte.

24 Prostor lokacije Hajla i Štedim je planinsko područje na nadmorskoj visini od preko 1600m u najjužnijem dijelu Opštine Rožaje na 10-12 km puta od Rožaja. Sa južne i istočne strane granica se poklapa sa administrativnom granicom države. Sa sjeveroistočne strane se graniči sa regionalnim putem Rožaje-Peć. Na sjeverozapadnoj strani područje zahvata je povezano sa centrom grada preko lokalnih puteva Štedim - regionalni put R-8 (Rožaje - Peć) i Bandžov-magistralni put M-2 (Rožaje - Berane).

turizma. Prema raspoloživim potencijalima, sadašnjim kapacitetima i programima, razvoju potražnje i konkurentskog položaja te procjenom mogućeg razvoja destinacije (Rožaje - Hajla, Štedim), predviđena je izgradnja najvećeg centara na sjevernom području Prokletija Crne Gore. Programska i tržišna usmjerenja budućeg turističkog razvoja na ovom području, treba da obuhvate sljedeće grupe turističkih programa:

- priroda i otkrivanje prirode: nacionalni parkovi, rijeke, planine, vrhovi planina, fauna i flora;
- wellness, programi zdravlja i ljepote: prirodna okolina i klima, vazdušne banje, čista voda, škole zdravog života, programi zdrave ishrane, rekreacije i duhovne relaksacije, dijagnostički i klinički programi;
- kongresi i poslovni skupovi sa programima obrazovanja: međunarodne i domaće konvencije, poslovni skupovi, kongresi, sajmovi, izložbe, poslovne konferencije i radionice, biznis škole;
- kulturno-istorijski spomenici i svjedočanstva: multikulturalnosti, arhitektura i umjetnost, istorijska svjedočanstva, državni arhivi, muzeji i galerije, spomenici, informacijski centri nacionalnih parkova, slikarske, muzičke i dr. škole;
- sport i rekreacija: planinarenje, alpinizam, adrenalinski sportovi, skijanje, golf, tenis, igre loptom, avio sport, lov;
- zabava i priredbe: etno skupovi i priredbe, sportska takmičenja, zabavni festivali, kazina i tematski zabavni parkovi;
- wining&dinning: bogata, raznolika i prirodna hrana i piće nacionalnog karaktera, ljekovito bilje;
- šoping: kupovina modnih proizvoda, lokalnih proizvoda i suvenira u trgovinama, buticima i na pijacama/bazarima, izbor proizvoda turističkih organizacija, modne revije;
- izleti i ekskurzije: povezivanje planina i primorja, izleti na Biogradsku goru, Cetinje, Sveti Stefan;
- gradovi oko masiva Prokletije,

zajedno trebaju da formiraju sistem komplementarnih centara.

Prirodni i stvoreni potencijali Rožajama daju nadprosječne razvojne turističke šanse: pogranično-tranzitni položaj, bogatstvo voda, bogatstvo flore i faune, planinski izdanci, kulturna raznolikost, istorijsko nasljeđe.

Turistički razvoj treba planirati na pozicijama najizrazitijih resursa, a to je prema dosadašnjim istraživanjima i saznanjima prostor: Ahmica -Štedim, odnosno tehnološka arterija do samog gradskog jezgra Rožaja (Carina i Ibarca). Resurs Hajla- Banžov takođe čini jedan od najatraktivnijih na prostoru Prokletija. Planskim dokumentima za razvoj treba primjeniti najaktuelniju planersku-programsku tehnologiju, a po ugledu na Alpski dio Evrope.

Prostorni plan Republike Crne Gore do 2020 godine

Politika za prostorno planiranje Sjevernog regiona definiše da gradovi oko masiva Prokletija, treba da formiraju sistem komplementarnih centara. Rožaje treba da bude centar sa generalnim uslugama, privredom i poljoprivrednim uslugama, koji promovišu i podržavaju razvoj malog biznisa i turizma u oblasti Hajle i Štedima. Prioriteti razvoja su planinski turizam usmjeren na specijalizovane ponude sa objektima i opremom za zimske sportove²⁵.

Klaster 5 Bjelasica i Komovi, Prokletije-Plav Rožaje: Turizam u prirodi, sportski turizam, konferencije, velnes /Strategija razvoja turizma Crne Gore do 2020. godine/

²⁵ <http://www.mrt.gov.me/files/1246349570.pdf>

Prostorno - urbanistički plan opštine Rožaje

Prirodni potencijali Rožajama daju nadprosječne razvojne turističke šanse: pogranično-tranzitni položaj, bogatstvo voda, bogatstvo flore i faune, planinski prostori, kulturna raznolikost i istorijsko nasljeđe.

Turistički razvoj treba početi na pozicijama najizrazitijih resursa, a to je prema dosadašnjim istraživanjima i saznanjima prostor: Hajla- Štedim-Rusulija, odnosno tehnološka arterija do samog gradskog jezgra Rožaja (Carine, Ibarac). Plan će za ovakav razvoj primjeniti najaktuelniju planersku-programsku tehnologiju, a po ugledu na Alpski dio Evrope.

Biće značajan razvojni faktor i međugranični komplemetarni interes, Crne Gore i Kosova, odnosno Rožajskog i Metohijskog kraja, da koriste svoje razvojne prednosti na ovom prostoru. Padine planina: Rusulije, Ahmice, Štedima i Hajle, omogućuju projektovanje i podizanje čitavog spektra turističke strukture (alpsko skijanje, turno skijanje, alpinizam, planinarstvo, monting bajk, džip reli, golf, lov).

Grad Rožaje je po prirodi klasični "skijaški grad, što ovaj dokument²⁶ posebno naglašava globalno i definiše-georeferencira u prostoru, kao osnov za detaljnu plansko-projektnu razradu.

Rusulija je klasični granični međudržavni resurs čija izrazita turistička razvojna komplementarnost sugeriše da bi integralni razvojni koncept bio racionalan i za Rožaje i za Peć, odnosno za Crnu Goru i Kosovo.

Strateškog plana razvoja opštine Rožaje 2014-2020.

Strateškim Planom razvoja Opštine Rožaje 2014-2020²⁷, područje Opštine Rožaje je predviđeno kao turističko područje na kojem

²⁶ www.rozaje.me/download/4%20tekstualni%20dio.pdf

²⁷ <https://www.researchgate.net/...Strateski-plana-razvoja-opstine-Rozaje/.../Copy-of-Stra...>

treba podržati razvoj sljedećih segmenata održivog turizma:

- skijaški turizam,
- pješaćenje i planinarenje,
- planinski biciklizam,
- lov i ribolov,
- sportsko-rekreativni turizam,
- agroturizam,
- "active & extreme" sportovi,
- kulturno-manifestacioni turizam,
- izletnički turizam,
- eko turizam,
- kongresni turizam,
- vjerski turizam.

Što se tiče skijaškog turizma, u rožajskom dijelu sjeverne prokletijske grupe planina izdvojene su tri potencijalne skijaške planinske zone sa sljedećim denivelacijama:

- Zona Hajla -Štedim, oko 8000m
- Zona Belega, oko 5000m.

Ove zone se međusobno dodiruju pa ih je moguće i objediniti u jedinstveni skijaški sistem. Najkvalitetniji prostor za formiranje zimsko-sportskog centra sa brojnim skijalištima nalazi se u planinskom kompleksu: Hajla – Štedim - Rusolija, na apsolutnim visinama 1600-2400m. Prosječan nagib topografske površine u tom prostoru kreće se od 13° (Ahmica) do 16° (Hajla) i 20° (Rusolija). Idealni uslovi za formiranje skijališta stekli su se na prostranom travnatom platou, smještenom između Ahmice (2272m), Rusolije (2382m) i Crnog Vrha (2110m), na apsolutnim visinama 1600-1800m.

POTENCIJALI I MOGUĆE VRSTE PONUDE NA HAJLI, ŠTEDIMU I RUSULIJI

Zimska ponuda

Skijališta

Pogodnosti za zimsku ponudu na planinama Hajla, Štedim i Rusolija su njihove prirodne karakteristike:

- trajanje snijega najmanje četiri mjeseca u sezoni, u visini koja omogućuje skijanje. Na ovom planskom području je trajanje

- snijega znatno duže, pogotovo na osojnim padinama koje u zonama planiranim za skijališta dominiraju i gdje se snijeg zadržava i po šest mjeseci u toku godine,
- padine nagiba 10% do 60% na kojima se mogu postaviti alpska skijališta,
- sjeverno orjentisani tereni saklonjeni od uticaja južnih vjetrova i osunčanosti,
- teren bez većih preloma i stjenovitih kaskada koje bi ugrožavale korisnike,
- terenske mogućnosti za izgradnju i uređenje skijališta na ove tri planine s mogućnošću preskijavanja cjelokupnog ski – prostora,
- povoljan pristup, automobilskim putem, do polaznih stanica žičare,
- nadmorska visina teritorije planiranog skijališta je od 1600-2000mnnv)

Zemljište je pretežno u državnoj svojini (Štedim, Kraljanska šuma i Kaluđerski Laz), ali nešto i u privatnoj svojini (Bandžov-Hajla). Planirano skijalište je pretežno pod šumom 70%.

Uređenja i opremanja skijališta:

Ski tereni i ski-staze. Prostor ski staza je orjentaciono definisan, realizacija će se sprovoditi na osnovu urbanističko arhitektonskog rješenja, koje će se definisati u okviru projektne dokumentacije. U okviru tehničke dokumentacije treba na prostoru skijališta odrediti egzaktan položaj ski-liftova, staza, objekata za dodatne zimske aktivnosti i pratećih infrastrukturnih objekata kao i eventualno, položaj objekata za potrebe vještačkog snijega.

Izgradnja ski terena podrazumijeva sistem ski-liftova i staza, izgradnju objekata za uslužne djelatnosti, kao i objekte za dodatne zimske aktivnosti kao što su klizanje na otvorenom, "snow tubing" i nordijsko skijanje.

U okviru objekata za uslužne aktivnosti potrebno je obezbijediti: restorane, kafe, objekte za iznajmljivanje ski/snowboarding opreme, kontrolno-bezbjednosni punkt, školu skijanja, kancelarije za administraciju, toalet i slično.

Restorani i kafei se mogu organizovati na više lokacija – kako u zonama ski-baza na Bandžovu i Štedimu, odnosno u zonama Kaluđerskog Laza i podnožja Kraljanskih šuma, tako i na lokacijama gde se staze i žičare međusobno spajaju, na poziciji Crnog Vrh, Kraljanskih šuma (prevoj ka vrhu Ahmice), pri čemu su ove visoke pozicije pogodne i za vidikovce.

Moguća je fazna realizacija ski terena, koja će se definisati u okviru urbanističko arhitektonskog rješenja²⁸.

Ski-baze. Neophodno je formiranje nekoliko ski-baza koje će služiti kao stjecišta skijaških staza i polazne stanice žičara. Jednu planirati na Banžovu, a ostale na pozicijama Štedima i potezu Kaluđerski Laz – Štedim.

a) Na Bandžovu ski-baza zauzimala bi dio terena blagog nagiba (između 0 i 10%), koji je idealan za njeno formiranje, u okviru koje je planiran novi servisni objekat sa polaznom stanicom žičare sa tehničkom bazom, a u neposrednoj blizini planirani su i smještajni kapaciteti. Izgradnjom ski baze će se obezbijediti bezbjedno odvijanje svih aktivnosti skijaša na stazama i žičari, uslovi za njihovo bezbjedno zaustavljanje i odmor, kao i okrijepljenje i popravku ski-opreme po potrebi.

b) Na Štedimu ski-baza obuhvata dvije lokacije:

- polaznu stanicu gondole sa tehničkom bazom gde je osim stanice gondole planirano i lociranje nekih komercijalnih sadržaja i usluga u funkciji skijanja
- Baranski stanovi - stjecište skijaških staza i žičara sa tehničkom bazom koje polaze ka Ahmici sa sadržajima planiranim kao na ski-bazi na Bandžovu.

c) U Kaluđerskom Lazu, kao i na potezu od Kaluđerskog Laza ka Štedimu u dolini Lazanjske reke ispod Kraljanskih šuma, polazišta žičara sa tehničkim bazama i skijaških staza ispod Crnog Vrh i Kraljanskih šuma su manje zone sa osnovnim sadržajima ski-baze za transport skijaša žičarama i

bezbjedno zaustavljanje i odmor gdje, pored polazne stanice žičare, postoje i uslovi za privremeno stacioniranje mobilnog punkta gdje skijaši mogu kupiti topli napitak i sl.

Staze za alpsko skijanje:

- trase ski staza postavljaju se upravno na nagib padine, izbjegavajući nagle zavoje i prelomnice na terenu, provalije, odsjeke, jame, jaruge - sva rizična mjesta;
- trase ski staza gdje god je moguće postaviti izvan zone šume- izbjegavati sječu;
- trase ski staza generalno postavljati na planinskim terenima na kojima je trajanje snijega preko 3 (tri) mjeseca u zimskom periodu, na visinama preko 1000m_{nv}, na sjevernim, i preko 1600m_{nv} na južnim padinama);
- u zavisnosti od podloge visina sniježnog pokrivača na kome se formira skijalište je 20-30cm na travnatoj podlozi i 50-70cm na stjenovitoj i žbunastoj podlozi;
- trase ski staza postavljati na nagibima od min.15% do maks 45% nagiba padine (obrada staze sa tabačem snijega bez vitla), u ekstremnim slučajevima i do 60% nagiba padine (obrada staze obavezna tabačem sa vitlom i ankerima);
- dozvoljeni bočni nagibi trase ski staze maks. do 15% na dužini maks. 200m;
- širina staza u šumskom pojasu maksimalno 50m, a može varirati od 25 do 50m. Na livadama širina može biti i veća od 50m, a konačna širina će se odrediti kroz izradu urbanističko arhitektonskog rješenja i tehničke dokumentacije za izgradnju ski-staza.

Staze za nordijsko skijanje

Pored osnovnih standarda u pogledu ekspozicija, vegetacije, klimatskih uslova i sl., za nordijsko skijanje je moguće koristiti i sve druge staze koje se u ljetnjem periodu koriste za pješaćenje, biciklizam, turno skijanje i sl.

Poligoni

- Prostori u funkciji skijališta koji su posebno obeleženi, opremljeni i uređeni,

²⁸ www.rozaje.me/wp-content/uploads/.../Hajla-i-Stedim-Nacrt-TEKSTUALNI-DIO.pdf

imaju status poligona posebnih namjena i koriste se po specifičnim režimima i programima za svaki pojedinačno. Standardi i normativi za svaki od poligona treba biti sadržan u okviru izvođačkog projekta, koji je neophodan za svaki poligon pojedinačno. Ovo je uslovljeno programom i namjenom svakog poligona.

- Prostori u funkciji žičara, koji nisu uređeni, opremljeni i obeleženi kao ski staze ili poligoni, koriste se za slobodno skijanje i na sopstveni rizik skijaša/snoubordera.

Ski staze i poligoni smatraju se završenim i spremnim za eksploataciju, samo ako su obavljani svi antierozioni radovi, kompezaciona pošumljavanja i regulacija površinskih voda. Staze se moraju zatraviti, tako da se mogu koristiti i na minimalnom snežnom pokrivaču 20/30cm bez rizika od povređivanja korisnika ili oštećenje opreme.

Turno skijanje

Turno skijanje odvija se po terenu nagiba ne većeg od 20°. Moguće je organizovati višednevne ture sa vodičima.

*Vertikalni transport – žičare (sedežnice i kabinska žičara – gondola)*²⁹

U okviru tehničke dokumentacije treba na prostoru skijališta odrediti egzaktn položaj svih elemenata ski-liftova i pratećih infrastrukturnih objekata:

- trase žičare postaviti tako da omoguće povezanost svih staza u sistem jedinstvenog prostornog skijališta;
- zbog klimatskih specifičnosti (vjetar, niske temperature) vrijeme prevoza na otvorenim žičarama je maks 10 minuta pri brzini od 2,5 do 5m/sec. To određuje maksimalnu dužinu otvorenih sjedežnih žičara na 2500m;
- dužine žičara tipa ski lift/vučnica kreću se od min 300m do maks 1500m;
- maksimalna dužina kabinskih žičara / gondola trenutno u svijetu je 6000m.

²⁹ www.rozaje.me/wp-content/uploads/.../Hajla-i-Stedim

Ovaj tip žičare primenjuje se kao ulaz u prostor skijališta, pri savladavanju velikih distanci i denivelacija ili reljefnih ograničenja/specifičnosti.

Ljetnja ponuda

U cilju podsticanja maksimalnog produženja turističke sezone i povećanja stepena iskorišćenosti kapaciteta turističke ponude područja Hajla, Štedim i Rusulija potrebno je potencirati razvoj ljetnjeg turizma, sa obzirom na postojeće mogućnosti i predispozicije. Kombinovana ponuda sportsko-rekreativnog, seoskog, etno-eko, poslovnog i drugih oblika turizma, zadovoljava potrebe ljetnjeg turizma u pogledu sadržaja i kapaciteta. Pored toga postoje sadržaji čija se aktivnost vezuje, u najvećoj mjeri, za ljetnji period.

Bob na šinama. Bob na šinama je zabavni adrenalinski sadržaj koji predstavlja ljetnju planinsku atrakciju ali se može koristiti i zimi. Objekat boba obuhvata trasu za kretanje boba sa dvije šine i pratećim objektom garaže za smještaj voznih sanki i kućicu za prodaju karata, slika i kontrolu rada instalacija. Široka staza sa dvije cijevne šine garantuje optimalnu stabilnost u krivinama, bez prevrtanja, glatku vožnju i udoban i bezbjedan osjećaj za vozače. Staza za bob je predviđena za spuštanje kroz šumsko prirodno okruženje, tako što se trasa cijele staze nalazi u šumskom okruženju. Dužina staze je do 600m, a maksimalna brzina na bob-stazi je 60 kilometara na sat.

Objekti polazne i završne stanice sa garažom su prizemni drveno-montažni, sa fasadom od drvenih talpi. Objekat za prodaju karata je površine oko 3m², a objekat za garažiranje 15m². Ispred ulaza u kućicu nalazi se pokriveni armirano-betonski plato, čiji krov je jedinstvena čelična krovna konstrukcija cijelog objekta, garaže i kućice zajedno³⁰.

Zip lajn. Zip lajn – adrenalinska staza za spuštanje niz sajlu, predstavlja dodatni zabavni sadržaj koji se može koristiti ljeti i zimi, ima mogućnost korišćenja u svim vremenskim uslovima.

Dužina instalacije trase za spuštanje je oko 150m, sa dvije platforme na oba kraja. U

³⁰ www.rozaje.me/wp-content/uploads/...

zavisnosti od dužine spuštanja mogući kapacitet je 15-30 osoba/sat.

Platforme planirati na betonskim stopama i opremiti ih stepeništem za ukrcavanje i iskrcavanje sa zaštitnim mrežama i bezbjednosnim oblogama. Kod izlazne platforme planira se objekat površine 4m² za smještaj instruktora, opreme i posjetilaca. Objekat planirati od jednostavne drvene konstrukcije, obložen drvetom i postavljen na armirano-betonske temelje.

Svi metalni djelovi instalacije moraju biti zaštićeni od korozije, a drveni djelovi od vlage, truljenja i insekata. Montaža instalacije ne smije narušavati prirodno okruženje terena - planirati minimalne građevinske radove.

Avantura park. Avantura park treba postaviti na dijelu terena sa blažim nagibom, odnosno, 80% površine parka treba da bude na nagibu ne većem od 5%. Površina potrebna za avantura park je oko 5000m². Park planirati sa sadržajima za korišćenje tokom cijele godine, tako da park bude izuzetno atraktivan i u zimskom periodu, naročito u popodnevnim satima kada se aktivnost odvija iznad sniježne bjeline, pod svjetlima reflektora.

Takođe, park predvidjeti za korisnike različitog uzrasta ali tako da dio za najmlađe korisnike, bebi park, bude prostorno izdvojen; 1/4 parka za najmlađe korisnike (5-8 godina), a ostatak za djecu i odrasle (djeca minimalne visine 130cm); dio parka predvidjeti za mini poligon za obuku. Prepreke i sprave rasporediti po težini, dužini i načinu prelaska.

Sadržaji parka: Planirati park od minimalno 18 prepreka (staza) na površini od oko 5000m², tako da može da ih koristi velika većina korisnika, i to tako da dio parka bude slobodno-stojeći, bez oslanjanja na postojeće drveće, a dio sa oslanjanjem na drveće i to tako da se drveće što manje ošteti i optereti.

Predvidjeti dekorativnu ulaznu kapiju u park i drvenu info tablu sa mapom parka.

Na ulaznom dijelu postaviti pano sa pravilima korišćenja.

U dijelu za najmlađe korisnike (bebi park) predvidjeti djeci zanimljive sadržaje sa opremom maksimalne bezbjednosti. Kompozicija mora biti atraktivnih boja i oblika sa mnoštvom zanimljivih detalja što

bi igru učinilo interesantnom, kao što su mini drveni lavirint sa preprekama, mreže, penjalice, mini drvene kule za penjanje, čičak zid i sl.

U okviru drugog dijela parka (za djecu i odrasle) planirati sledeće sadržaje: viseći mostovi i prepreke, viseće mreže, tarzan linije, paukove mreže od užadi, cik-cak mostovi, prečka-most, kretanje surf daskom i sl. Prosejna dužina prepreka je oko 6m.

U okviru parka predvidjeti pored osnovnih prepreka i ministjenu ili drveni zid za penjanje sa minimum 12 hvatova. Planirati i stazice kroz park, oivičene drvenim oblicama.

Brdske biciklističke i planinarske staze. Brdske biciklističke staze ljubitelji planinskog biciklizma koriste tokom ljetnje sezone. Planiraju se najmanje četiri planinarske staze i više biciklističkih koje su međusobno povezane. Uspon bicikala moguće je obezbijediti i uz pomoć posebnih držača za bicikle na ski žičari.

Trase biciklističkih staza moguće je u nekim dijelovima opremiti posebnim preprekama koje bi predstavljale veliki izazov za sve korisnike brdskog biciklizma. Moguće je urediti i posebne biciklističke parkove koji čine staze različitih težina i prepreka i time dati još jedan sezonski adrenalinski sportski sadržaj.

Osim staza planirati i poseban poligon za provjeru i usavršavanje biciklističkih vještina.

Prosječan nagib staza u zavisnosti od težine staza:

- početnička staza prosječno 7% ;
- srednja težina 7-10% ;
- teška staza prosječan nagib 8 % a prelazi i 10% .

Visine prepreka u zavisnosti od težine staza je od 0,5 do 1m. Brdske biciklističke staze izgraditi u skladu sa pravilima o zaštiti životne sredine tako da ne ugrožavaju prirodno okruženje.

Džip reli. Džip reli je idealan za ljubitelje avanturizma. Odvijaće se po zahtjevnim trasama koje prolaze kroz atraktivne lokacije.

Neophodno je da pozicije staza budu utvrđene i da se ne preklapaju sa skijaškim alpskim stazama kako bi se očuvala podloga skijaških terena za alpsko skijanje.

Paraglajding. Lokacije koje služe za polijetanje paraglajdera moraju imati kolski pristup i minimalno potrebnu dužinu za zalet i polijetanje paraglajdera.

Revitalizacija naselja u funkciji turizma

Unaprijeđenje postojećeg nezadovoljavajućeg stanja sela (demografski, ekonomski, građevinski) je imperativ budućeg razvoja³¹. Osnovno plansko načelo razvoja i obnove sela je u polifunkcionalnosti (mješovitost namjena) kao načinu lakšeg opstanka i budućeg razvoja. Kombinacijama većeg broja poljoprivrednih, turističkih i uslužnih djelatnosti, omogućiće se stvaranje ambijenta u kojem seoska naselja neće zavisiti samo od jedne privredne orijentacije. Aktiviranjem lokalnih potencijala i motivacije samih stanovnika dolazimo do planiranog zadržavanja stanovništva i ekonomske i socijalne sigurnosti u domaćinstvima.

Razućenost i tradicionalna usitnjenost zaseoka kao posljedica istorijskih, morfoloških i drugih okolnosti je teško premostiva za društvo slabe ekonomske moći. Obzirom na male gustine izgrađenog zemljišta i njegovog neracionalnog korišćenja u narednom periodu stimulisaće se koncentracija širenja izgradnje radi zaštite poljoprivrednog i šumskog zemljišta.

Preduslov za razvoj i obnovu sela je razvoj lokalne saobraćajne infrastrukture, kao uslov za umrežavanje, kontakt, protok robe i usluga, i način da komunikacija na relaciji selo-centar-selo postane dvosmjerna.

Mješovite namjene planirane su za izgradnju stambenih objekata za život stanovništva i boravak turista – kućama za iznajmljivanje, turističkim apartmanima, kao i revitalizovanim katunskim objektima koji mogu biti organizovani i u vidu etno-sela, pri čemu se mogu graditi objekti koji ne ometaju osnovnu namjenu i koji služe svakodnevnim

potrebama stanovnika i turista i to:

- komercijalni i uslužni objekti - prodavnice i zanatske radnje, koje ni na koji način ne ometaju osnovnu namjenu i koje služe svakodnevnim potrebama stanovnika i turista;
- poslovne djelatnosti koje se mogu obavljati u stanovima;
- ugostiteljski objekti i manji objekti za smještaj;
- objekti za upravu;
- vjerski objekti;
- objekti za kulturu, zdravstvo i sport i rekreaciju;
- ostali objekti društvenih djelatnosti.

Dozvoljeni su i manji privredni objekti, magacini, ili ekonomski objekti u funkciji razvoja agroproizvodnje, odnosno prerade poljoprivrednih proizvoda i objekti koji ne predstavljaju bitnu smetnju pretežnoj namjeni; komunalno-servisni objekti javnih preduzeća i privrednih društava koji služe potrebama područja.

Ostale aktivnosti u funkciji turizma i održivog razvoja

Potencijali ovih prostora su osnova i za druge vidove turizma (izletnički i obrazovno - rekreativni (školski, obrazovni, omladinski, ekskurzioni). Nesmetano funkcionisanje svih sadržaja uz obezbjeđenje zaštite prirodnih/ekoloških/ambijentalnih vrijednosti kraja mora da bude u tijesnoj međusobnoj sprezi, uz minimiziranje eventualnih međusobnih štetnih uticaja.

Etnografski motivi, folklor, arhitektura, stari zanati, gastronomija, tradicionalno gostoprimstvo i očuvana priroda su glavna obilježja rožajskog kraja i sjeveroistočne Crne Gore.

Pješačke staze, fudbalski, teniski i košarkaški tereni na otvorenom, kao i zatvoren bazen, zatvorena sportska sala, bilijar sale, teretane i fitnes klubovi itd., u okviru smještajnih objekata, predstavljaju sadržaje koji čine segment ponude obrazovno - rekreativnog turizma, ali i ekskluzivnih resort objekata.

31 [www.rozaje.me/wp-content/uploads\(28.8.2017.\)](http://www.rozaje.me/wp-content/uploads(28.8.2017.))

U cilju aktiviranja ovog vida turizma koji podrazumijeva organizovanje izleta i ekskurzija (obrazovnih - obilasko kulturno istorijskih spomenika, parkova prirode i prirodnih vrijednosti, itd., i sportskih - organizovanje takmičenja) potrebno je:

- da programi budu osmišljeni tako da objedinjuju ponudu koja se zasniva na bogatoj kulturno-istorijskoj baštini i prirodnim karakteristikama rožajskog kraja i sjeveroistočne Crne Gore, uz organizovanje različitih aktivnosti - sportskih takmičarskih turnira u prirodi (ekstremni sportovi - paraglajding, biciklističke i moto trke, fudbalske, košarkaške, odbojkaške utakmice, vaterpolo turniri i sl.) ili slikarskih kolonija, kurseva fotografisanja, kulinarstva itd;
- obezbijediti okolinu prirodnog ili kulturnog dobra i u zavisnosti od stepena ugroženosti obezbijediti pristup turistima kako ne bi došlo do devastacije lokaliteta;
- izgraditi, komunalno opremiti, markirati šetačke staze, obilježiti prilaze (info paneli, informativni punktovi, rasvjeta, korpe za odlaganje otpada, toaleti i sl.), kako bi se turistima obezbijedio lakši pristup;
- strogo definisati kretanje motornih vozila, obezbijediti parking prostore u neposrednoj blizini lokaliteta;
- evidentirati sve spomenike kao i prirodne rijetkosti na planskom području, napraviti bazu podataka, koja treba da sadrži sve informacije o prirodnim i kulturnim dobrima (položaj, obuhvat i sl.);
- navedenu bazu redovno ažurirati, obezbijediti dostupnost na internetu, kako bi se turisti informisali o atraktivnim turističkim lokalitetima (kako doći do lokaliteta, vrijeme otvaranja i zatvaranja lokaliteta za posetioce i sl.);
- potrebno je formiranje aktivnog foruma na internetu (uz korišćenje baze), na kom bi administratori odgovarali na pitanja korisnicima, tj. bila bi omogućena

komunikacija između zainteresovanih turista i stručnih lica, o pitanjima vezanim za ponudu na planskom području;

- na planski uređenim lokacijama formirati auto-kampove;
- urediti / izgraditi vidikovce, na atraktivnim lokacijama;
- urediti "ozonske" staze i povezati turističku ponudu sa turističkom ponudom u okruženju (turistički centri, i ostali sadržaji ponude u širem prostoru).

Poljoprivredno zemljište

Poljoprivredno zemljište (prema odredbama PUP-a opštine Rožaje) na prostoru Hajla, Štedim i Rusalija da se koristi u skladu sa odredbama PUP-a opštine Rožaje i zakonske regulative. Prema odredbama PUP-a opštine Rožaje na poljoprivrednim zemljištu dozvoljena je³²:

- izgradnja objekata u funkciji poljoprivrede:
 - a) poljoprivreda i poljoprivredna proizvodnja (ekonomski, pomoćni, poslovni, mini farme),
 - b) poljoprivredna domaćinstva
- stambenih, stambeno-poslovnih i poslovnih objekata zaokruživanjem postojećih građevinskih područja naselja u zonama u kojima je započeta izgradnja, kao i u drugim zonama u kojima postoji opšti interes za sprovođenje određenog programa izgradnje, prioritarno na zemljištu nižeg boniteta (III-VIII kategorije), pod uslovom da ona nije u suprotnosti sa javnim interesom i da ne opterećuje životnu sredinu;
- izgradnja objekata turizma, sporta i rekreacije i drugih javnih funkcija (prednosno na III-VIII kategoriji);
- Komunalni objekti, prostori i objekti za eksploataciju mineralnih sirovina (eksploataciju kamena izvan turističkih i naseljskih zona u skladu sa Zakonom);
- Izgradnja objekata i koridora saobraćajne i komunalne infrastrukture.

32 www.rozaje.me/wp-content/uploads/.../Hajla-i-Stedim-Nacrt-TEKSTUALNI-DIO.pdf

Uređivanje i izgradnja da se vrši na osnovu pravila građenja definisanih za te namjene unutar građevinskih područja naselja, na osnovu odgovarajućeg prostorno – planskog dokumenta ili direktnom primjenom opštih pravila uređenja (OPU) i opštih pravila građenja (OPG) PUP-a u skladu sa zakonskom propisima.

Sport i rekreacija

Sport i rekreacija predstavljaju dopunu turističkim sadržajima za zimsku i letnju turističku ponudu. Potrebni su objekti za opsluživanje namjene, koji se ambijentalno uklapaju u pejzaž i to objekti otvorenog ili zatvorenog tipa, kao što su:

- sportski tereni (tenis, odbojka, košarka i sl);
- biciklističke i planinarske staze, avantura park, zip-lajn, džip-reli, itd. trim staze, staze za jahanje konja sa pratećim zatvorenim prostorima;
- uslužni objekti (restorani, kafei, svlačionice, vidikovci itd.);
- objekti i oprema visinskog transporta;
- objekti u funkciji razvoja sportskih sadržaja.

ZAKLJUČAK

Crna Gora (Montenegro) posjeduje izvanredne potencijale za razvoj turizma. Jedan od resursa je i planinski kompleks Prokletije, koji se nalazi na njenoj teritoriji. Na prostoru planina Hajla, Štedim i Rusulija nalaze se resursi za razvoj planinskog turizma

Prostor ovih planina sadrži izvanredni skijaški potencijali više od 15.000 skijaša dnevno, sa konstatacijom o skijaškim potencijalima za neograničen broj skijaša dnevno na infrastrukturu povezanom prostoru ovih planina.

Na državnom nivou donijeta su strateška i planska dokumenta kao i programi razvoja planinskog turizma na ovom području. U Crnoj Gori definisani su strateški i programski pravci razvoja ovog područja u

Klaster 5.

Na osnovu strsteških, planskih i programskih opredjejenja na nivou Crne Gore, opština Rožaje definisala je pravce i sadržaje razvoja planinskog turizma i na ovom području.

Izvršena je procjena opravdanosti razvoja turističke ponude Hajla, Štedim i Rusulija kao rizorta. Na taj način ova bi destinacija postala jedan od turističkih centara na sjevernom području Crne Gore.

Programi razvoja turizma na ovom području predviđaju da lokalna zajednica i država obezbijede infrastrukturu, čime bi se stvorile mogućnosti ulaganja kredibilnih investitora, i na taj način obezbjedila finansijskih sredsava za izgradnju turističkih kapaciteta rizorta.

U izradi i realizaciji planova turističkog razvoja na planimana Hajla, Štedim i Rusulija, treba prioritarno postaviti cilj očuvanja ovih planina od urbanizacije, osim objekata infrastrukture, staza, žičara i pomoćnih objekata.

Svi hotelski objekti, kao i drugi smještani objekti trebaju biti na području Rožaja, Ibarca, Crnje i Halilovića. Eko i etno sela trebaju biti jedina naselja i ekonomske jedinice na turističkim terenima ovih planina.

LITERATURA

- [1] Analiza mogućnosti i problema razvoja zimskog turizma u Jugoslaviji, OECD, 1968.
- [2] Alexandra, A. 2008: The touristic activities and the sustainable development in Radauti depression. III International Symposium of Ecologists. H. Novi.
- [3] Anonimus, 2004: Strateški okvir za razvoj održivog turizma u centralnoj i sjevernoj Crnoj Gori. UNDP-kancelarija u Podgorici
- [4] Cvijić J.: "Ledeno doba u Prokletijama i okolnim planinama". The - SKAN SKAN, XCI, Beograd 1913. (Original: Cvijić, J. 1921: Ledeno doba u Prokletijama okolnim planinama - Glasnik Srpske Akad Kraljevske XCL, 1913, XCIII.)

- [5] Cvijić J.: Geomorfologija I-II , Beograd 1924/26.
- [6] Coman, M. & Oros, V. 2008: Ecological education in the elementary schools curricula. III International Symposium of Ecologists. H. Novi.
- [7] Dearden, P. Tourism and national parks and resource conflicts, Ecotourism: concept, design and strategy, 2000.
- [8] Deklaracija o ekološkoj državi Crnoj Gori, Skupština Republike Crne Gore, 1991.
- [9] Bulić Z., Radović M., Knežević M., Bušković V., Stevanović V., Redžić S., Marković Č., Nikolić G. 2010. Prokletije – novi nacionalni park u Crnoj Gori, Geoekologija – XX I vijek (GEOECO 2010), Zbornik referata sa Simpozijuma, Žabljak – Nikšić, 21-23. septembra 2010.
- [10] EU: Basic orientations for the sustainability of European Tourism, EU - Tourism, 2003.
- [11] EU: Competitiveness Of European Tourism, EU - Tourism, 2002.
- [12] European Commission – Directorate General for the Environment, Towards a local sustainable profile: European common indicators. Technical Report 2000. ism, EU – Tourism, 2003.
- [13] Gayet Joel, L'évolution du tourisme d'ici 2010 et ses conséquences pour l'Arc Alpin, Zermatt Symposium International du Tourisme, 2005
- [14] [14] Goeldner C. R., Ritchie J. R. B.: Tourism: Principles, Practices, Philosophies. New Jersey: John Wiley and Sons, 2003.
- [15] Leković M. S., Turistička Crna Gora – juče, danas, sutra, Turistička organizacija Crne Gore, Podgorica, 2002. cs, Stockholm, june 2004.
- [16] Fukarek P. 1979. Šta na Kosovu treba prvenstveno sačuvati kao jedinstveno za cijelu Jugoslaviju, Savjetovanje o nacionalnim i regionalnim parkovima Jugoslavije, Brezovica, 27-29. VI 1979.
- [17] Hubert S, Černe J, Kalač H, Beloica R: 1979, Potencijali za razvoja planinskog turizma u Opštini Rožaje, RO „Gornji Ibar“, Rožaje
- [18] Janković M. 1972. Zaštita i obnova biosfere i ekosistema Prokletija iz aspekta sadašnjeg stanja flore i vegetacije na njima, Glasnik Instituta za botaniku i botaničke bašte, br. 1-2, Beograd.
- [19] Lakušić R., Vučković M., Markišić H. 1985. Specifičnosti Prokletija, Prokletije, Zaštita i unapređenje plavskog dijela Prokletija, Republički zavod za zaštitu prirode, Titograd-Plav.
- [20] Markišić H. 2002. Ekosistemi rožajskog prostora, Priroda Rožaja, Centar za kulturu, Rožaje.
- [21] Markišić H. 2002. Florističke i vegetacijske karakteristike rožajskog prostora, Priroda Rožaja, Centar za kulturu, Rožaje: 247-344.
- [22] Markišić H. Antropogeni uticaji i zaštita prirode, Priroda Rožaja, Centar za kulturu, Rožaje.
- [23] Nikolić S. 2000. Priroda i turizam Crne Gore, Republički zavod za zaštitu prirode, Podgorica.
- [24] Skenderović I., 2012, Antropogeni uticaji na biodiverzitet i ekosisteme rožajskih Prokletija, „Struktura i dinamika ekosistema Dinarida – stanje, mogućnosti i perspektive“- International Conference- „STRUCTURE AND DYNAMICS OF ECOSYSTEMS, Zbornik radova/Proceedings 23, 73-88.
- [25] Kostić-Kojičić, M & Kojičić, J. 2002: Učešće javnosti u donošenju odluka i Arhuska konvencija. Životna sredina i održivi razvoj. DMECG, Podgorica
- [26] Saveljić, D; Vizi, O; Dubak, N; Jovičević, M. 2007: Područja od međunarodnog značaja za boravak ptica u Crnoj Gori. CZIP, Podgorica
- [27] Stevanović V, Vukojičić S, Šinžar-Sekulić J, Lazarević M, Tomović G & Tan K. 2009. Distribucija i raznovrsnost arktičko-alpskih vrsta na Balkanu. Plant Syst. Evol. 283: 219-235.
- [28] “S1. list CG” opštinski propisi broj 17/14). (Obrađivač, “Planet cluster” & “Montenegroprojekt” Podgorica, maj 2014. godine)

- [29] Lokalna studija lokacija "Hajla i Štedim", 2013.godina
- [30] Strateški okvir za razvoj održivog turizma u sjevernom i centralnom dijelu Crne Gore, UNDP, 2004. Tourism trends in Europe, European Travel Commission, 2004.
- [31] www.rozaje.me/wp-content/uploads/.../Hajla-i-Stedim-Nacrt-TEKSTUALNI-DIO.pdf - 15.08.2017.
- [32] <https://issuu.com/expeditiokotor/docs/botanicka-basta>
- [33] <http://www.davishunter.com/home/place/Albanian-Alps>
- [34] <http://enacademic.com/dic.nsf/enwiki/11595288>
- [35] <http://www.summitpost.org/dinaric-alps/155326>
- [36] http://www.summitpost.org/area/range/155326/dinaric-alps.html#chapter_21
- [37] <https://epo.wikitrans.net/Prokletije>
- [38] http://the-info-list.com/php/SummaryGet.php?FindGo=Prokletije_Mountains
- [39] <http://www.ncrworks.com/learn?s=Hajla>
- [40] http://www.ncrworks.com/learn?s=Albanian_Alps
- [41] <https://waytomonte.com/en/p-1061-mountains-prokletije>
- [42] <https://www.mountainphotography.com/gallery/prokletije-mountains/>
- [43] <https://natura2000infocentar.files.wordpress.com/2011/07/draft-publication-ipa-montenegro.pdf>
- [44] http://www.anubih.ba/images/publikacije/posebna_izdanja/PRIMAT/21_posebna_izdanja_CXLIX_23/4%20Ekosistemi.pdf